XVII

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (XVII Դ.)

Այս ժամանակագրության մեզ հասած երկու տարբերակներից, համեմատաբար լավ պահպանված է № 1495 ձեռագրինը։ Սա ընդօրինակված է 1684 թ. Եփրեմ վարդապետի կողմից, որը և ընդունեցինք հիմք, իսկ ժամանակագրության երկրորդ՝ № 6354 տարբերակի տարընթերցվածքները դրեցինք տողատակ։ Ժամանակագրությունն սկսվում է Ալ. Մակեդոնացու Պարսկաստանի նվաճման համառոտ վկայությամբ, այնուհետև թվարկվում է վերջինիս հաջորդների, պարթևական դինաստիայի և հայկական նախարարշակունի և Արշակունի թագավորների հաջորդական կարգը, ընդ որում թվարկման այս կարգի մեջ գտնում ենք յուրաքանչյուրի թագավորության տարիների քանակը միայն։ Ժամանակագրությունն այնուհետև թվում է Հայաստանի մարզպանների կարգը, մինչև Դավիթ Սահառունին, դարձյալ նրանց իշխանության տարիների քանակով, իսկ Դավիթ Սահառունուց հետո, մինչև Բագրատունիների հաստատումը, տրված է ոչ միայն յուրաքանչյուրի մարզպանության տարիների գումարը, այլև յուրաքանչյուր մարզպանի իշխանության տարեթիվը։ Մարզպանների կարգին հաջորդում է Բագրատունիների թագավորների, Կիլիկիայի հայկական իշխանների և ապա թագավորների գահակալության տարեթվերը, ինչպես նաև նրանց իշխանության տարիների քանակը։

Կիլիկիայի հայկական թագավորության կարգը ժամանակագրության մեջ հասնում է մինչև Լևոն Ե-ի թագավորության շրջանին (1321+16), որից հետո ժամանակագրության հեղինակը հանրագումարի է բերում իր թվարկած կարգը, թե որ դեպքից, մինչև որ դեպքը քանի տարի է լինում և այլն։ Ժամանակագրության վերջին եզրը, ինչպես ասացինք, վերջանում է 1337 թվականով (1321+16)։ Սակայն այդ բանը մեզ հիմք չի տալիս ենթադրելու, թե ժամանակագրությունը կազմվել է XIV դարի առաջին կեսում, որովհետև ժամանակագրության վերջում հանդիպում ենք այսպիսի մի հաշվի «Ել յառաջնոյ ամէ թագաւորութեանն Լևոնի վերոյ գրեցելոյ (Լևոն Բ.— Վ. Հ.) մինչև ցվերջին ամն Լեւոնի Ե-երորդի, որդւոյ Օշնի, են ամք՝ ՃԽ. և թագաւորք՝ ԺԱ, և ի Քրիստոսէ՝ ՌԳՃԼԶ. և Հայոց ՉՁԵ։ Իսկ ի վերջնոյ ամէ հինգերորդի Լևոնի թագաւորին Սըսոյ, մինչ ցառ մեզ են ամք՝ ԳՃԽԳ, և ի Քրիստոսէ մինչև ցառ մեզ են ամք՝ ՌՈՀԹ (=1679) և Հայոց ՌՃԻԸ»։

Այսպիսով 1679 թիվն (1336+343) իրավամբ կարող ենք համարել ժամանակագրության կազմելու տարեթիվ։ Չնայած սույն ժամանակագրության № 1495 տարբերակի ընդօրինակությունը կատարվել է նրա կազմվելուց հինգ տարի հետո՝ 1684 թվին, Եփրեմ վարդապետի ձեռքով, սակայն չենք կարող

ենթադրել, թե հենց Եփրեմ վարդապետն էլ եղել է առաջարկվող ժամանակագրության հեղինակը, որովհետև Ձ։ 1495 ժողովածուի մեծ մասը (նաև ժամանակագրությունը) Եփրեմ վարդապետի ինքնագիր օրինակը լինելով, ժամանակագրության մեջ հանդիպում ենք այնպիսի հատվածների, որտեղ առանձին բառեր բաց է թողնված, ասենք Սմբատ Բ-ի հոր անունը և այլն։ Արդ՝ ժամանակագրության հեղինակը եթե Եփրեմը լիներ, բնական է ենթադրել, որ նա բնագրից առանձին բառեր բաց չէր թողնի. միևնույն բառերը բաց են թողնըված նաև ժամանակագրության № 6354 տարբերակում։ Այդ բանը մեզ ենթադրել է տալիս, որ վերջինս ամենայն հավանականությամբ ընդօրինակված է Եփրեմ վարդապետի օրինակից։ Այսպիսով ժամանակագրության հեղինակի հարցը թողնում ենք առկախ։

Ժամանակագրության առաջին մասը՝ պարթևական նախարշակունի և Արշակունի հայ թագավորների կարգը կազմված է Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի հիման վրա։

Մարզպանների և Բագրատունի թագավորների կարգը տարբերվում է մինչև հիմա մեզ հայտնի հեղինակների՝ Սեբեոս, Ղևոնդ, Հով. Դրասխանակերտցի, Ասողիկ, Կ. Գանձակեցի, Մխ. Այրիվանեցի, Մխ. Անեցի վկայություններից, ինչպես և Կիլիկիայի հայկական թագավորների շարքը Սմբատ Գունդըսաաբլի վկայություններից։ Ըստ երևույթին ժամանակագրության հեղինակն իր ձեռքի տակ ունեցել է այնպիսի աղբյուրներ, որոնց հիման վրա կատարված հաշվումները (եթե ոչ ընդօրինակությունը) տարբերվում են մեզ հայտնի հեղինակների վկայություններից։ Այդ պատճառով ժամանակագրության վկայությունների մասին ծանոթագրությունների մեջ կտանք առանձին դիտողություններ։

XVII

ԿԱՐԳ ԹԱԳԱՒՈՐԱՑ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՊԱՐՍԻՑ ԹԷ ՈՒՍՏԻ ՍԿՍԵԱԼ ԹԱԳԱՒՈՐԵՑԻՆ. 86r

Աղէկոանդր թագաւոր Մակեդոնացի, յաղթեալ զԴարեհ արքայն Պարսից,[1] և փոխեաց առ ինքն զթագաւորութիւնն Պարսից։ Իսկ ի մեռանելն իւրում թագաւորեցին Դ (4) հարճ որդիք նորա, այսինքն՝ Պտղոմէոս, Սիլեքոս, Փիլիպպոս և Անթիկանոս։ Իսկ Փիլիպպոս թագաւորէ ամս Է (7) և սորին առաջնոյ ամին լցաւ Ռ (1000) ամ, որ ի շինութենէ Ռոմայու։ Եւ զկնի սոցա զօրացաւ թագաւորութիւնն Հայոց։ Նախ և առաջին Արշակ, վեհ թագաւորն Հայոց, յետ Կ (60) ամաց մահուանն Աղէքսանդրի, յազգէ Պարթևաց, յորմէ կոչեցան Արշակունիք։ Այս Արշակս էառ զԲալխ քաղաք, յորմէ անուանեցան Բալհաւունիք։ Եւ փախոյց զԱղէքսանդրեանսն և էառ զգահ Դարեհի արքային Պարսից, յետոյ որդի իւր Արտաշէս առաջին։ Արշակ քաջն, որ է երկրորդն, եղբայրն Վաղարշակայ։ Չորրորդն՝ Արշական, հինգերորդն՝ Արշակ. վեցերորդն՝ Արտաշէզ, եօթներորդ Արշաւիր Գ (3) որդի և Կոշմ, ութերորդ՝ Արաաշէս, իններորդն՝ Դարեհ, տասներորդ՝ Արշակ, տասնևմէկերորդ՝ Արաաշէս, երկոտասաներորդ՝ Պերոզ, երեքտասաներորդ՝ Վաղարշ, չորեքտասաներորդ՝ Արաաւան։ Եւ այս ԺԴ (14) թագաւորքս են սերեալ ի մեծէն Արշակայ և են թագաւորք Պարսից։ Իսկ եղբայր Արշակայ Քաջին, Վաղարշակ, թագաւորէ ի վերայ Հայոց առաջին։ Եւ յետ սորա Արշակ երրորդն, Արտաշէս երկրորդն, Տիգրան երկրորդն, Արտաւազդ առաջինն, որդի նորին, Արջամ, որդի Արտաւազդայ, Աբգար, որդի Արջամայ թագաւորեաց ամս ԼԸ (38)։ Եւ յերկրորդում ամի թագաւորութեանն Աբգարու ծնաւ Քրիստոս։ Անանուն որդի Աբգարու ամս։ Սանատրուկ, քվեր որդի Աբգարու, ամս Լ (30)։ Երուանդ Արշակունին ամս Ի (20)։ Արտաշէս երրորդ ամս ԽԱ (41)։ Արտաւազդ երկրորդ, որդի նորին ամս Բ (2)։ Տիգրան առաջին, որդի Արտաշիսի, ամս ԻԱ (21)։ Տիգրան երրորդն, որդի Արտաշիսի ամս ԽԳ (43)։ Վաղարշ երկրորդ, որդի Տիգրանայ, ամս ԻԱ (21)։

---

3 Աղէքսանդր։ 14 երրորդն փխ. երկրորդն։ 16 եօթներորդն։ 17 ութերորդն, տասներորդն։ 18 ԺԱ.-երորդ փխ. տասնեմեկերորդ, ԺԲ-երորդ փխ. երկոտասաներորդ, ԳԺ-երորդն փխ. երեքտասաներորդ։ 19 ԴԺ-երորդն փխ. չորեքտասաներորդ, Արտան փխ. Արտաւան։ 24 Արկար։ 29 երկրորդն։ 30 Արտաշիսին։

Խոսրով առաջին, որդի Վաղարշայ ամս ԽԸ (48)։ Եւ յետ այսորիկ անթագաւորք մնացին Հայք ամս ԻԷ (27)։ Տրդատ որդի Խոսրովու, որ կոչեցաւ Յոհաննէս ամս ԾԶ (56)։ Խոսրով, որդի Տրդատայ ամս Թ (9)։ Տիրան երկրորդ՝ որդի Խոսրովու երկրորդի ամս ԺԳ (13)։ Արշակ չորրորդ՝ որդի Տիրանայ, ամս Լ (30)։ Պապ, որդի Արշակայ հինգերորդ, ամս Է (7)։ Արտաւազդ երրորդ ամս Դ (4)։ Արշակ և Վաղարշակ ամս Դ (4)։ Խոսրով երրորդ ամս Ե (5)։ Վռամշապուհ պարսիկ ամս ԻԱ (21)։ Յաւուրս սորա սուրբ վարդապետն Մեսրոպ արար գիր Հայոց և զկնի Վրաց և Աղուանից։

Ի Քրիստոսի թուին ԴՃԻԴ (424) Շապուհ պարսիկ ամս Դ (4)։ Արտաշէս չորրորդ, որ և Արտաշիր ամս Զ (6)։ Աստանօր բարձաւ թագաւորութիւնն յազգէ Արշակունեաց և քահանայապետութիւնն ի ցեղէ Լուսաւորչին։ Արդ՝ յառաջնոյ Արշակայ մինչև ցԱբգար, թագաւորք Թ (9)։ Եւ յառաջնոյ ամէն Աբգարու մինչև ցառաջին ամն Տրդատայ, են ամք ԲՃՂԲ (292) և թագաւորք Ժ (10)։ Իսկ ի Տրդատայ առաջնոյ ամէն մինչև ցԱրտաշիսի վերջին ամն են ամք ՃԿ (160) և թագաւորք ԺԱ (11)։ Զկնի բարձման թագաւորութեան Արշակունեաց նստան իշխանք Հայոց ԺԶ (16)՝ Վարդան մարզպան ամս ԺԷ (17), Վահան ամս ԻԱ (21), Մեժէժ Գնունի իշխան ամս ԼԴ (34), Եօթն ամի իշխանութեան սորին եղաւ թուական Հայոց ԵՃԾԱ (551) թուոյն Քրիստոսի, ի ԸՃՀԱ (8·1) թուին Ասորոց, երեսուներեք ամին Ուստինիանոսի կայսերն Յունաց, առ տէր Ներսիսի հայրապետիւ, ի թագաւորութեան Խոսրովու Պարսից արքայի, և այլք առ Մովսիսիւ հայրապետիւ. ասեն, զկնի Խ (40) ամի հալածմանն Միխայիլին։

Ի թուականին Հայոց ԾԸ (609) Դաւիթ Սահառունի իշխան, ամս Լ (30)։[3]

Թուին ՁԸ (639) Թէոդորոս Ռշտունի իշխան, ամս ԻԵ (25) և այլք Լ (30) ասեն։[4]

Թուին ՃԺԳ (664) Համազասպ, ամս Է (7)։[5]

Թուին ՃԻ (671) Գրիգոր Մամիկոնեան, ամս Ժ (10)։[6]

Թուին ՃԼ (681) Ներսեհ Շիրակացի, ամս Գ (3)։[7]

Թուին ՃԼԳ (684) Աշոտ առաջին, ամս Գ (3)։[8]

Թուին ՃԼԶ (687) Ներսեհ Կամսարական ամս Գ (3)։[9]

Թուին ՃԼԹ (690) Սմբատ առաջին, Բագրատունի Բիւրատեան, ամս Ի (20)։[10]

Թուին ՃԿ (711) այսմ ժամանակի այրեցին ի Նախջևան զիշխանսն Հայոց և մնացին անիշխան, ամս ԾԱ (51)։[11]

Թուին ՄԺԲ (763) Աշոտ երկրորդ Բագրատունի, ամս ԺԹ (19)։[12]

3 ԺԶ փխ. ԾԶ։ 8 Ցամս փխ. Ցաւուրս։ 9 գիր, և զկնի չիք։ 10 Թվին ՆԻԴ փխ. ԴՃԻԴ։ 13 առաջնոյ։ 14 ամէ։ 15 ՄՂԲ փխ. ԲՃՂԲ։ 16 ամէ։ 19 մարզպանն։ 20 իշխան չիք, Է փխ. Եօթն։ 21 Թվական, ՇԾԱ փխ. ԵՃԾԱ, Թվոյն։ 22 ՊՀԱ Թվին փխ. ԸՃՀԱ թուին, ԼԴ փխ. երեսուներեք։ 23 Ներսէսի։ 24—25 Մովսէսիւ։ 25—26 Միխայէլին։ 27 Թվականին։ 29 Թվին, իշխան չիք։ 31 Թվին։ 32 Թվին։ 33 Թվին, Ներսէհ։ 34 Թվին։ 35 Թվին, Ներսէհ։ 36 Թվին։ 38 Թվին։ 40 Թվին, Աշոտ։

Թուին ՄԼԱ (782) Լևոն առաջին, որ է որդի[13] ամս Ե (5)։

Թուին ՄԾԱ (802) Աշոտ երրորդ, որ է որդի Սմպատայ Մսակերի, ամս Ի (20)։[14]

Թուին ՄՀԳ (824) Սմբատ երկրորդ, որ է որդի Աշոտոյ, որ Ապլապտսն կոչեցաւ, ամս ԼԲ (32)։[15]

Թուին ԳԾԴ (854) Աշոտ չորրորդ Բագրատունի, որ է որդի Սըմբատայ երկրորդի, թագաւոր ամս ԼԱ (31)։[16] Արդ՝ ի վերջնոյ ամէն Արտաշիսի մինչև ԼԱ (31) ամ Աշոտոյ չորրորդի Բագրատունոյ, որ յետոյ թագաւորեաց, են ամք ԳԾՂԱ (391), և իշխանք ԺԶ (16)։[17]

Թուին ԳԾԼԳ (884)[18] Աշոտ չորրորդ Բագրատունի, որ է որդի Սմբատայ երկրորդի. թագաւորեաց ամս Ե (5)։

Թուին ԳԾԼԹ (890) Սմբատ երրորդ, որ է որդի,[19] թագաւորեաց ամս ԻԴ (24)։

Թուին ԳԾԾԳ (904) Աշոտ հինգերորդ, որ է որդի ‖ Սմբատայ երրորդի, ամս Ը (8)։[20] 87ա

Թուին ԳԾՁԸ (939) Ապաս, որդի Սմբատայ երրորդի, որ է եղբայր Աշոտոյ հինգերորդի, ամս ԻԵ (25)։

Թուին ԴԾԵ (956) Աշոտ վեցերորդ, որ է որդի Սմբատայ երրորդի, ամս Իէ (27)։[22]

Թուին ԴԾԼԲ (983) Սմբատ չորրորդ Շահնշահ, որ է որդի Աշոտոյ հինգերորդի, ամս ԺԳ (13)։[21]

Թուին ԴԾԽԵ (996) Գագիկ Շահնշահ, որ է որդի Աշոտոյ վեցերորդի և եղբայր Սմբատայ Շահնշահի, ամս ԻԹ (29)։[24]

Թուին ԴԾՀԳ (1025) Յոհաննէս որ և Սմբատ, որ է որդի Գագկայ Շահնշահի, ամս Ի (20)։[25]

Թուին ԴԾՂԳ (1044) Գագիկ երկրորդ, որ է որդի Աշոտոյ վեցերորդի և եղբայր Սմբատայ Շահնշահի, ամս Բ (2)։[26]

Արդ՝ յԱրտաշիսէ վերջնոյ մինչև ցԱշոտ թագաւոր Բագրատունեաց, են ամք ԴԾԽ (440)։ Եւ յառաջնոյ ամէն թագաւորին Աշոտոյ մինչև ցվերջին ամ Գագկայ երկրորդի, են ամք ԾԾԸ (158)։

Թուին ԵԾԻԲ (1073) Օշին իշխան եկեալ ի Սիս, և էառ զբերդն Լամբրոն ամս։[27]

Թուին ՇԻէ (1078) Ապլղարիպ իշխանաց իշխանն, որդին Հասանայ, մեռաւ։

Թուին ՇԻԸ (1079) Ռուբէն իշխան, ազգական թագաւորին Գագկայ, ամս Ի (20)։[28]

Թուին ՇԽԸ (1099) Կոստանդին, որդին Ռուբենի առաջնոյ, ամս Ե (5)։[29]

---

1 Թվին։ 2 Թվին։ 4 Թվին։ 6 Թվին ՑԳ։ 7 ամէ։ 9 ՑՂԱ փխ.՝ ԳԾՂԱ։ 11 Թվին ՑԼԳ։ 13 Թվին ՑԼԹ։ 15 Թվին ՑԾԳ, Ե.-երորդ փխ. հինգերորդ։ 17 Թվին ՑՁԸ։ 18 Ե.-երորդի փխ. հինգերորդի։ 19 Թվին ՆԵ, Զ.-երորդ փխ. վեցերորդ։ 21 Թվին ՆԼԲ, որ է չիք։ 22 Ե.-երորդի փխ. հինգերորդի։ 23 Թվին ՆԽԵ։ 24 Զ.-երորդի փխ. վեցերորդի։ 25 Թվին ՆՀԳ։ 27 Թվին ՆՂԳ։ 28 Զ.-երորդի փխ. վեցերորդի։ 30 ՆԽ փխ. ԳԾԽ։ 33 Թվին ՇԻԲ։ 35 Թվին 37 Թվին։ 39 Թվին։

Թուին ՇԾԳ (1104) Թորոս առաջին, որ է անդրանիկ որդի Կոստանդեայ, ամս ԻԶ (26)։[30]

Թուին ՇՀԹ (1130) Լևոն երկրորդ, որ է կրտսեր որդի Կոստանդեայ, ամս Դ (4)։[31]

Թուին ՇՂԴ (1145) Թորոս երկրորդ, որ է անդրանիկ որդի Լևոնի, ամս ԺԳ (13)։[32]

Թուին ՈԷ (1158) Մլեհ, կրտսեր որդի Լևոնի, ամս Ե (5)։[33]

Թուին ՈԺԲ (1163) Ռուբէն երկրորդ, որ է անդրանիկ որդի Ստեփանէի և թոռն Լևոնի, ամս ԻԲ (22)։[34]

Թուին ՈԼԶ (1187) Լևոն երրորդ, որ է կրտսեր որդի Ստեփանէի, որ և թոռն նոյնոյ Լևոնի, պարոն եկաց ամս ԺԲ (12) և ի Կիլիկէ թագաւորեաց ամս ԺԱ (11), ՁԾԽԷ (1198) թուին։[35]

Վեց ՃՀԳ (1224) թուին Ֆիլիպ, որդի կոյր փրնչին և փեսայ Լևոնի, ամս Ե (5)։[36]

Թուին[37] ՈՀԸ (1229) Հեթում առաջին, որ է փեսայ Լևոնի և որդի Կոստանդեայ, ամս ԽԵ (45)։[38]

Թուին ՉԻԳ (1274) Լևոն չորրորդ,[39] որ է որդի Հեթմոյ, սորա էին որդիք Է (7), ամս ԻԴ (24)։

Թուին ՉԽԲ (1293) Հեթում երկրորդ, որ է որդի Լևոնի և թոռն Հեթմոյ, ամս ԽԵ (45).[40]

Թուին ԷԾ[41] Լևոն երրորդ,[42] որ է որդի Հեթմոյ և թոռն Լևոնի, ամս ԺԹ (19)։

Թուին ՉԽԲ (1293) Հեթում երրորդ, որ է անդրանիկ որդի Լևոնի թագաւորի և թոռն Հեթմոյ, ամս ԺԷ (17).[43]

Թուին ՉԽԹ (1300) Սմբատ հինգերորդ, որ է որդի Լևոնի, որ ղողացաւ զթագաւորութիւն եղբօրն, ամս.[44]

Թուին ՉԾԷ (1308) Լևոն վեցերորդ, որ է որդի պարոն Թորոսին սպանեցելոյ, ամս Ա (1)։[45]

Թուին ՉԾԸ (1309) Օշին երկրորդ, որ է եղբայր աւագ պարոնին Հեթմոյ, ամս ԺԳ (13)։[46]

Թուին ՉՀ (1321) Լևոն Է (7)-երորդ, որ է որդի Օշնի, ամս ԺԶ (16)։[47] Այսուհետև բարձաւ թագաւորութիւնն Սիսոյ յազգէ Ռուբինեանց։ Արդ՝ ի թագաւորելոյն Աբգարու մինչև ի սպանմունս Խոսրովու են ի Քրիստոսէ ամք ԲՃԿԲ (262) և թագաւորք Ժ (10)։ Անիշխան մնացին, ի ներքոյ տէրութեանն Պարսից Հայք, զամս ԻԷ (27)։ Ի Տրդատայ մինչև յվերջին ամս Արտաշիրի ի սպառումն թագաւորութեան Արշակունեաց՝ են թագաւորք ԺԱ (11) և ամք ՃԿ (160)։ Արտաշրի վերջնոյ ամէն, որ է Արտաշէս, մնացին Հայք անթագաւոր ի ներքոյ տէրութեանն Պարսից մինչև ցԴաւիթ իշխանն Սահառունի, զամս ՃԾԱ (151)։

---

1 Թվին։ 3 Թվին։ 5 Թվին։ 7 Թվին, Մլեհ։ 8 Թվին ՈԽԲ։ 9 Ստեփաննէի։ 10 Թվին։ 10—11 Ստեփաննէի։ 11 և [Թոռն] փխ. է, պարօն։ 12 ՈԽԷ Թվին փխ. ՁԾԽԷ Թուին։ 13 ՈՀԳ Թվին փխ.ՎԵց ՃՀԳ Թուին։ 14 Լևոնին։ 15 Թվին։ 17 Թվին, սորայ։ 19 Թվին, Լևոնի Թագաւորի։ 20 ԺԷ փխ. ԽԵ։ 21—24 տողերը չկան։ 25 Թվին, Ե.-երորդ փխ. հինգերորդ։ 26 եղբօրն։ 27 Թվին ՉԾԵ փխ. Թուին ՉԾԷ, Զ.-երորդ փխ. վեցերորդ։ 29 Թվին։ 31 Թվին։ 33 Ռուբէնեանց։ 34 ՄԿԲ փխ. ԲՃԿԲ։ 36 ի վերջին փխ. յվերջին։ 39 անթագաւորք։

504—17

Յաւուրս Մեժեժի Գնունւոյ իշխանին Հայոց և կաթողիկոսին տեարն Մովսիսի եղաւ թուական Հայոց ԵԾԾԱ (551) թուոյն Քրիստոսի. վասն որոյ մինչ վերարերի ՇԾԱ (551) թիւ ի վերայ թուականին Հայոց, լինի կատարեալ թուականք Քրիստոսի։

Ի Դաւթէ իշխանէ մինչև զԱշոտ իշխանն Բագրատունեաց, որ յետոյ թագաւորեաց, են իշխանք ԺԴ (14) և ի Քրիստոսէ ՊՁԴ (884) և Հայոց ՅԼԳ (884)։ Եւ Աշոտոյ յառաջնոյ ամէ թագաւորութեանն մինչև ի սպառումն թագաւորութեան Բագրատունեաց ի վերջին ամն Գագկայ, են ամք ՃԾԸ (158) և թագաւորք Թ (9) և ի Քրիստոսէ են ամք ՌԽԲ (1042) և Հայոց ԴՃՂԱ (1042)։

Եւ Գագկայ վերջնոյ ամէն մնացին Հայք անիշխան, ի ներքոյ տէրութեանն Յունաց և Տաճկաց մինչև զՕշին իշխանն, զամս ԼԳ (33), որ էառ զբերդն Լամբրոն,[48] մօտ Սըսոյ և զկնի տիրեաց Ռուբէն՝ են ամք ի Քրիստոսէ ՌՀԶ (1076) և Հայոց ՇԻԵ (1076)։ Եւ ի Ռուբինէ մեծէ իշխանէ մինչև զպարոնն Լևոն, որդին Ստեփանէի և եղբայր փոքու Ռուբինի, որ եղև առաջին թագաւոր Սըսոյ, են ամք ՃԻԱ (121) և իշխանք և պարոնք Ը (8)։ Եւ ի Քրիստոսէ՝ են ամք ՌՃՂԷ (1197) և Հայոց ՈԽԶ (1197)։ Եւ յառաջնոյ ամէ թագաւորութեանն Լևոնի վերոյ գրեցելոյ մինչև զվերջին ամն Լևոնի Ե(5)-երորդի որդւոյ Օշնի, են ամք ՃԽ (140) և թագաւորք ԺԱ (11) և ի Քրիստոսէ ՌԳՃԼԶ (1336) և Հայոց ՉՁԵ (1336)։ Իսկ ի վերջնոյ ամէ հինգերորդի Լևոնի թագաւորին Սըսոյ, մինչ ցառ մեզ, են ամք ԳՃԽԳ (343) և ի Քրիստոսէ մինչև ցառ մեզ են, ամք ՌՈՀԹ (1679) և Հայոց ՌՃԻԸ (1679)։

---

1 Գնունւոյ։ 2 Մովսէսի, ՇԾԱ փխ. ԵԾԾԱ, թվոյն։ 3 Քրիստոսի աստուծոյ։ 4 թուականն։ 5 իշխանն։ 11 ՆՂԱ փխ. ԴՃՂԱ։ 15 ՇԻԶ փխ. ՇԻԵ։ 16—17 Ստեփանէի։ 17 Ռուբենի։ 21 վերջին։ 22 ՌՑԼԶ փխ. ՌԳՃԼԶ։ 23 և ի Հայոց։ 23 Ե-երորդի փխ. հինգերորդի։ 24 մինչև, ՅԽԳ փխ. ԳՃԽԳ։ 25 ՌՃԽԸ փխ. ՌՃԻԸ։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում հիշյալ հատվածը դրված է կարմիր թանաքով։

2. Ինչպես այստեղ, այնպես էլ № 6354 ժողովածուի տարբերակում տարիների քանակը բաց է թողնված։

3. Պատմիչներից միայն Հով. Դրասխանակերտցին է Դավիթ Սահառունու իշխանությունը նշում 4 տարի (Թիֆլիս, 1912, էջ 80—81)։

Առաջարկվող ժամանակագրության համաձայն Դավիթ Սահառունին իշխել է 609 թվից մինչև 639 թ.։ Մինչդեռ համաձայն Ասողիկի մարզպան Սուրենի սպանությունից հետո վերջինիս հաջորդում է Դավիթ Սահառունին «ի խնդրոյ նախարարացն» (Ս. Տարօնեցւոյ Ասողկան պատմութիւն Տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 86)։ Նույն Ասողիկի վկայությամբ Սուրեն մարզպանին Վարդան Մամիկոնյանը սպանել է «յամի քառասներորդի առաջնորդի թագաւորութեանն Խոսրովու, որ է ամ եօթներորդ թագաւորութեանն Յուստինիանոսի, յամսեանն արեգի քսաներկուսն ամսոյն, որ է փետրուարի, յաւուր երեքշաբթւոջ» (Նույն տեղ, էջ 84—85)։ Այս հիման վրա Դյուլորիեն ցույց է տալիս, որ այդ սպանությունը տեղի է ունեցել 572 թ. փետրվարի 2-ին, երեքշաբթի օրը (Ed. Dulaurier, „Recherches sur la chronologie armenienne tome 1er, Paris, 1859, p. 206—207):

4. Ասողիկը մի տեղ (էջ 98) 637 թվին Թ. Ռշտունուն արդեն մարզպան է հիշում։ Իսկ Ս. Անեցին Թ. Ռշտունու իշխանության սկիզբը համարում է 641 թ. (էջ 80)։ Օրմանյանի հաշվումներով Թ. Ռշտունին մահացել է 658 թ. («Ազգապատում», էջ 732)։

5. Մեր պատմիչներից Ասողիկը Համազասպի իշխանության սկիզբը նշում է 655 թ. (Նույն տեղ, էջ 99)։ Իսկ Ս. Անեցին 666 թ. (էջ 84)։ Ուսումնասիրողներից Յուստին Համազասպի մարզպանությունը նշում է 654—658 թ. թ. („Iranisches Namenbuch" Marburg, 1895, s. 125

6. Տես և հմմտ. Ասողիկ, էջ 100, Ղևոնդ երեց, էջ 14, Հով. Դրասխանակերտցի, էջ 93, Ս. Անեցի, էջ 84։ Ուսումնասիրողներից Յուստին 683 թ. է նշում Գրիգորի մահը։ (Նույն տեղ, էջ 424)։ Իսկ Բ. Առաքելյանը Գրիգորի սպանությունը նշում է 695 թ. («Տեղեկագիր» ԱրմՖանի, 1941 թ., № 1, էջ 63)։

7. Մեր պատմիչներից միայն Ս. Անեցին է Ներսես Շիրակացու մարզպանության սկիզբը նշում, այն դնելով 683 թ. ներքո (էջ 84)։ Յուստին նշում է 690—693 թ. թ. շրջանում, (էջ 425)։

8. Ըստ Ասողիկի, Հայոց ՃԼԵ (=686) թ. (էջ 100), Ս. Անեցու՝ 686—688 թ. թ. (էջ 84)։ իսկ Յուստին նշում է 685—688 թ. թ. շրջանում (էջ 417)։

9. Ըստ Ս. Անեցու 689 թվին (էջ 84)։

10. Ըստ Ասողիկի (էջ 101) և Ս. Անեցու (էջ 84) 691 թվին։ Համաձայն Յուստիի Սմբատ Բյուրատյանն իշխել է 695—704 թ. թ. և մահացել է 706 թ. հետո (էջ 314, 417)։

11. Սույն եղելության ժամանակն Ասողիկը երկու անգամ է նշում, նախ «... յառաջնում ամի իշխանութեանն» (էջ 124) արաբ ոստիկան Վլիթի և երկրորդ՝ Հայոց ՃԾԴ (=704) թվին. (հմմտ. Մխ. Այրիվանեցի, էջ 51, Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 98)։ Ս. Անեցին նշում է Հայոց ՃԾԸ (=709) թ. ներքո (էջ 85)։ Վերջինս մի այլ վկայություն էլ ունի. «Չէ (=707) Կասմ ամիրայ զՎասպուրականի իշխանսն կոտորեաց» (էջ 85)։ Օրմանյանը Նախիջևանում և Խրամում հայ իշխանների այրումը նշում է 707 թ. ներքո («Ազգապատում», էջ 804)։

12. Մեր պատմիչներից ոմանք Աշոտի իշխանության տարիները նշում են 17 (Ղևոնդ, էջ 124, Կ. Գանձակեցի, էջ 72, Մխ. Այրիվանեցի, էջ 15), ոմանք 15/(Ասողիկ, էջ 104, Մխ. Անեցի, էջ 9)։ Ս. Անեցին հաստատում է Աշոտի մարզպան դառնալու ժամանակագրության վկայությունը (էջ 88), Յուստին Աշոտի իշխանության առաջին տարին նշում է 743 թ., կուրացումը՝ 758 թ., մահը՝ 771 թ. (էջ 44, 417)։

13. Ինչպես այստեղ, այնպես էլ № 6354 տարբերակում Լեոնի հոր անունը բաց է թողնըված։ Սույն անձնավորության մասին մեր մյուս պատմիչներից մեզ ոչինչ հայտնի չէ։ Նրանք Լեոնի փոխարեն նշում են Սմբատ, տալով նրան 22 տարի իշխանություն։ Հմմտ. Justi „Iranisches Namenbuch“ s. 417):

14. Հմմտ. Ս. Անեցի (էջ 91)։ Յուստին Աշոտ Մսակերի մարզպանությունը նշում է 780—820 թ. թ. (էջ 44, 417) չնայած մեր պատմիչները միաբերան նրան տալիս են 20 տարվա իշխանություն։ Հավանաբար տեղ է գտել Խ (40) և Ի (20) տառերի շփոթումը։

15. Հմմտ. Ս. Անեցի (էջ 91)։ Ասողիկը նշում է միայն մարզպանության տարիները՝ 30 (էջ 106), իսկ Գանձակեցին՝ 35 (էջ 72)։

16. Բագրատունիների դինաստիայի հիմնադիրը։ 31 տարին վերաբերում է իշխանաց իշխան լինելուն։ Աշոտ Ա-ն ըստ Ասողիկի թագավորել է 888 թ. (էջ 157), 5 տարի, իսկ Կ. Գանձակեցին հիշում է, որ իշխանաց իշխան եղել է 32 տարի, թագավոր 5 տարի, իսկ թագավոր օծվել է Հայոց ՅԼԴ (=885) թվին (էջ 75)։ Աշոտ Ա-ի մասին Յուստին հետևյալ թվերն է առաջարկում՝ ծնվել է 819 թ., իշխանաց իշխան նշանակվել է 859 թ., թագավոր օծվել 885 թ., թագավորելով մինչև 890 թ. (էջ 44, 418)։ Ս. Անեցին Աշոտ Ա-ի իշխանաց իշխան լինելը նշում է 874 թ. (էջ 95), որն անշուշտ սխալ է, իսկ թագավոր օծվելը՝ 887 թ., մահը՝ 892 թ. (էջ 95)։ (Հմմտ. «Ազգապատում», էջ 967։ Մանանդյան «Հայաստանի քաղաքները 10—11-րդ դարերում», Երևան, 1940 թ., էջ 6)։

17. Տես և հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 95։ Կ. Գանձակեցի, էջ 75։ Մխ. Անեցի, էջ 9։ Պետք է լինի 458 տարի (428 թ.—886 թ.)։

18. Խոսքը վերաբերում է Աշոտ Ա-ին (տես ծանոթ. 16)։ Կարծում ենք բնագրի սկզբնական օրինակում եղել է «ԳՃԼԴ», որովհետև Աշոտը Հայոց 303 թ. լինում է իշխանաց իշխան և մնում 31 տարի։

19. Այստեղ, ինչպես և № 6354 տարբերակում Սմբատի հոր անունը բաց է թողնված։ Ըստ Ասողիկի Սմբատը թագավորել է 891 թ. (էջ 159)։ Յուստին նշում է 890/1—913/4 թվականները (էջ 315), իսկ Մանանդյանը 890/1—913/4 թ. թ. (Նույն տեղ, էջ 6)։

20. Ժամանակագրության այն վկայությունը թե Աշոտը (Երկաթը) թագավորել է Հայոց ԳՃԾԳ (=914) թվին, ճիշտ չէ, որովհետև Սմբատ Ա-ի սպանությունից (914 թ.) հետո նա պայքար էր մղում Արքատականի արաբ ոստիկան Յուսուֆի դեմ, այդ պայքարը տևեց մոտավորապես 7 տարի, որից հետո նա միայն հնարավորություն ստացավ թագավորել 8 տարի։ Հետևապես ժամանակագրության այն վկայությունը, թե Աշոտը թագավորել է 8 տարի, ճիշտ է, բայց այդ տարիները չպիտի հաշվել 914 թվականից, այլ սրա վրա պետք է ավելացնել նաև «անիշխան ամս է (=7)» ժամանակը, ինչպես մատնացույց է անում Մխ. Անեցին (էջ 9)։ Հմմտ. Սամվել Անեցի, էջ 99։ Կ. Գանձակեցին չնայած Աշոտ Երկաթի թագավորության տարեթիվը չի նշում, սակայն հետաքրքիր վկայություն է տալիս «... քանզի յետ մահուանն Սմբատայ Բագրատունւոյ թագաւորէ Հայոց Աշոտ որդի նորա հրամանաւ Ռոմանոսի կայսեր, **յետ եօթն ամի սպանման նորին** ամս ութ» (էջ 78, ընդգծումը մերն է— Վ. Հ.)։ Հմմտ. Ասողիկ 170։ Վերջինս Աշոտի մահը դնում է 929 թ. (էջ 170)։ Յուստին Աշոտ Երկաթի իշխանության տարիները նշում է 914—928 թ. թ. (Նույն տեղ, էջ 45, 418)։ Օրմանյանը անիշխանության շրջանը դնում է 914—921 թ. թ. («Ազգապատում», էջ 1039), իսկ Աշոտի մահը՝ 929 թ. կամ 930 թ. (Նույն տեղ, էջ 1072)։

21. Սույն վկայությունը ստույգ չէ, հենց իր նախորդ վկայության հիման վրա կատարած հաշվումներով։ Ասողիկը Աբաս Ա-ի մահը դնում է 953 թ. (էջ 180), և որովհետև վերջինս էլ իշխել է 24 տարի (Ասողիկ, էջ 171, 180, Մխ. Անեցի, էջ 9, Մխ. Այրիվանեցի, էջ 15), հետևապես ըստ Ասողիկի Աբասը գահ է բարձրացել 929 թ. (953—24)։ Հմմտ. Ասողիկ, էջ 170։ Ըստ Ս. Անեցու Աբաս Ա-ն գահ է բարձրացել 931 թ. (էջ 99)։ Օրմանյանն Աբասի համար նշում է 930—954 թ. թ. («Ազգապատում», էջ 1106), Յուստին՝ 928—951 թ. թ. (էջ 418), Մանանդյանը՝ 928—953 թ. թ. (Նույն տեղ, էջ 11)։

22. Ըստ Ասողիկի Աշոտ Ողորմածը թագավորել է «զկնի Աբասայ» (էջ 180) թերևս 953 թ. և մահացել է 977 թ. (էջ 187), թագավորելով ԻԵ (=25) տարի. վերջին թիվը հաստատում է նաև Մխ. Անեցին (էջ 9)։ Ս. Անեցու համաձայն՝ 955 թ. (էջ 100)։ Վերջինս, ինչպես և Մխ. Այրիվանեցին (էջ 15) Աշոտ Ողորմածի թագավորության տարիները նշում են ԻԷ (27)։ Ստույգ է առաջինը, այստեղ տեղ է գտել «Ե» և «Է» տառերի շփոթումը։ Մ. Ուռհայեցին (էջ 3) Աշոտ Ողորմածի (Նույն ինքը Գագիկ) օծումը նշում է Հայոց ՆԺ (=961) թվականին, հմմտ. Ս. Ա-

նեցի (էջ 100), Յուստին՝ 951—977 թ. թ. (էջ 418), իսկ Մանանդյանը՝ 953—977 թ. թ. (Նույն տեղ, էջ 14)։

23. Ասողիկի համաձայն, որը և ստույգ է, Սմբատ Բ. թագավորել է 977 թ. (էջ 187) և մահացել է 989 թ. (էջ 225)։ Ս. Անեցին նրա թագավորելը նշում է 982 թ. (էջ 102), իսկ մահը 994 թ. (էջ 103)։ Օրմանյանն ընդունում է 977 թ. (Նույն տեղ, էջ 1028), Յուստին (Նույն տեղ, էջ 315, 418) և Մանանդյանը (Նույն տեղ, էջ 14) 977—989 թ. թ.։

24. Համաձայն Ասողիկի Սմբատ Տիեզերակալի մահը և Գագիկ Ա-ի թագավորելը տեղի է ունենում «ի նոյն օր..... ի ՆԼԸ (=989) թուականին, յաւուրս ձմերայնոյ, ի քաղաքին Անւոյ» (էջ 255)։ Ս. Անեցին նշում է 995 թ. (էջ 103—104), իսկ մահը՝ Հայոց 470=1021 թ. (էջ 105)։ Մ. Ուռհայեցու (էջ 7) և Ս. Գունդստաբլի մոտ (էջ 26) Գագիկ Ա-ի մահը նշված է Հայոց 420 թ. (=971), որը բացահայտ սխալ է։ Գագիկ Ա-ի թագավորության համար Օրմանյանը նշում է 990—1020 թ. թ. (էջ 1191), Յուստին՝ 989—1020 թ. թ. (Նույն տեղ, էջ 107)։

25. Ս. Անեցին Հով. Սմբատի թագավորելը նշում է 1024 թ. (էջ 105), մահը՝ 1050 թ. (էջ 107), իսկ Մ. Ուռհայեցին Հովհ. Սմբատի մահը նշում է 1041 թ. ներքո (էջ 84), հմմտ. Ս. Գունդստաբլ, էջ 56։ Ընդունված է 1020—1041 թ. թ., սակայն Յուստին առաջարկում է 1020—1039 թ. թ. (էջ 315)։

26. Գագիկ Բ-ի օծումը համաձայն Ս. Անեցու տեղի է ունեցել 1043 թ. (էջ 107), Ս. Գունդըստաբլի՝ 1042 թ. (էջ 57), Օրմանյանի հաշվումների՝ 1043 թ. սկզբին (էջ 1224)։ Գագիկ Բ-ի համար Յուստին նշում է 1042—1045 թ. թ. (էջ 418)։

27. Ինչպես այս, այնպես էլ № 6354 տարբերակում տարիների քանակը բաց է թողնված։

28. Հմմտ. Հեթում Բ-ի տարեգրություն, էջ 74։

29. Հմմտ. Նույն տեղ, էջ 74։

30. Հմմտ. Նույն տեղ, էջ 74, տես էջ 90, ծանոթ. 9։

31. Հմմտ. Նույն տեղ, էջ 75։

32. Հմմտ. Նույն տեղ, էջ 75։

33. Հմմտ. Նույն տեղ, էջ 75, տես էջ 91, ծանոթ. 20։

34. Հմմտ. Նույն տեղ, էջ 114։ Տես էջ 91, ծանոթ. 21։

35. Հմմտ. Նույն տեղ, էջ 76։

37. Բնագրում «թուին» բառը կրկնված է։

38. Հմմտ. Նույն տեղ, էջ 80։

39. Հմմտ. Նույն տեղ, էջ 83։

40. Հմմտ. Նույն տեղ, էջ 85։

Բնագրի «ԽԵ» գրչագրական սխալ է, գուցե եղել է «ԻԵ», համենայն դեպս այդ էլ սխալ է։ Պետք է լինի մոտավորապես 20 տարի՝ 1288—1307 թ. թ.։

41. Բնագրում վերջին թիվը բաց է թողնված։

42. Բնագրի «երրորդ» բառը պետք է լինի «հինգերորդ», որովհետև մինչ այդ խոսվել է «Լևոն Չորրորդ»-ի մասին։

43. Խոսքը վերաբերում է Հեթում Բ-ին։ Թե ինչու է այս վկայությունը կրկնված, մեզ մնում է անհասկանալի. սակայն, տարիների քանակի սույն վկայությունը ստույգ է։

44. Տարիների քանակը երկու տարբերակներում էլ բաց է թողնված։ Այդ դեպքերը տեղի են ունեցել 1296 թ.։

45. Խոսքը վերաբերում է Լևոն Գ-ին, որը սակայն սպանվել է Հեթում Բ-ի հետ 1307 թ. դավաճանությամբ։ Տես և հմմտ. էջ 88, 89։

46. Տես էջ 100, ծանոթ. 143։

47. Տես էջ 100, ծանոթ. 144։

48. Խոսքը վերաբերում է Օչին Գանձակեցուն, որը համաձայն Ալիշանի Լամբրոնը գրավել է 1037 թ.։ («Սիսուան», էջ 48, 77, 550)։